

U PRILOG POJMU KOMUNIKATIVNE KOMPETENCIJE

1. Jezik je predmet posebnog zanimanja za veći broj znanstvenih disciplina koje mu prilaze iz različitih razloga, ali je karakteristično za posljednjih četrdesetak godina da lingvistika vrši stalan utjecaj na sve ove discipline. Čini se da se antropolozi, etnolozi, filolozi, psiholozi, sociolingvisti itd. otvoreno ili prešutno slažu da je „središnja nit oko koje je napredovalo shvaćanje jezika u ovome vijeku vezana uz analizu unutrašnje strukture jezika“ (Hymes, 1972), dakle uz područje kojim se prvenstveno bavi lingvistika, a njene rigorozne i precizno definirane metode istraživanja, kao i pojmovi koje je izgradila, proželi su sve „okolne“ znanosti i ove se manje ili više akomodiraju prema novim lingvističkim shvaćanjima.

Raspre između pojedine od ovih disciplina i „čiste“ lingvistike nisu rijetke, pa smo i u ovom času svjedoci zanimljivih diskusija, bolje rečeno, kritika koje neki predstavnici sociolingvistike upućuju teoretskim pogledima generativnih lingvista. Kritike su konstruktivne i kompromisne naravi, po mišljenju pisca ovih redaka i uvjerljive, pa bismo ih u ovome napisu ukratko iznijeli i podržali s nekim argumentima s našeg jezičnog područja. Ako tu diskusiju svedemo na osnovne probleme, vidjet ćemo da se ona provlači kroz dugu povijest razmišljanja o jeziku, a kreće se oko pitanja koje elemente prirodnog jezika ne možemo izostaviti kod stvaranja jedne obuhvatne teorije jezika (usp. Bugarski, 1972).

2. U nastojanju da objasne najveću tajnu jezika: proces povezivanja zvuka i značenja, lingvistički mislioci odbacuju sve ono što smatraju da je na putu tom cilju, da je neinteresantno i banalno, pa tako ne uzimaju u obzir ograničeno pamćenje govornika nepotpuno poznavanje detalja gramatike vlastitog jezika, fizičke uvjete pod kojima se proizvode rečenice, sociokulturne elemente i činjenicu koja je nama ovdje osobitno

važna, naime da ljudi ne žive i ne komuniciraju u *homogenoj jezičnoj zajednici*. Lingvisti danas vodećeg generativnog smjera teže isključivo objašnjenju onog prešutnog znanja govornika — slušaoca o svom jeziku i apstraktnim gramatičkim pravilima koja svaki normalan član jezične zajednice usvoji vrlo rano u životu.

Utemeljitelj generativne lingvistike Noam Chomsky naziva *lingvističkom kompetencijom*¹⁾ ovu prirodenu ljudsku moć, ovo svojstvo ljudskog uma koje govorniku omogućuje da slaže gramatički korektne rečenice u svom materinskom jeziku, da stvara stalno nove rečenice, a slušaocu da isto tako nove, dotle nepoznate sklopove riječi razumije.

Prema ovoj teoriji jezična se kompetencija stiče ne na način kako se donedavna smatralo, jednostavnim ponavljanjem uzoraka i konstrukcija koje je govornik kao slušalac čuo u svojoj okolini, već usvajanjem čitave gramatike jezika u obliku konačnog skupa apstraktnih pravila koja omogućavaju govorniku da proizvodi beskonačni niz novih rečenica.

Ovako apstraktno i deduktivno izvođenje zaključaka iz područja usvajanja jezika, koje je od mnogih bilo zapostavljeno dugi niz godina jer se smatralo naučno jalovim, značilo je osvježenje u lingvistici, i spekulacije Chomskog stekle su velik broj pristalica i sljedbenika. Glas beskompromisne kritike zbog mentalizma ove teorije dolazio je iz krugova biheviorista koji su je kompletno odbacivali, no bilo je i postoji snošljivije kritike koja je spremna da nadograđuje na teoretskoj osnovi generativne lingvistike.

Dva osnovna pojma teorije generativne gramatike: kompetencija (jezična sposobnost), koju smo kratko spomenuli, i performansa (govorna djelatnost)²⁾, realiziranje jezika, ne nalaze ni približno jednak položaj u teoriji jezika, već se najveća pažnja posvećuje prvome, uz teško shvatljivo zapuštanje drugoga. „Mi na ovaj način povlačimo fundamentalnu distinkciju između *jezičke sposobnosti* (znanja koje o svom jeziku posедуje govornik-slušalac) i *govorne djelatnosti* (stvarne upotrebe jezika u konkretnim situacijama). Djelatnost je direktan odraz sposobnosti samo pod idealizovanim uslovima... U stvarnosti ona očigledno ne bi mogla da direktno odražava sposobnost. Snimak prirodnog govora pokazaoće brojne pogrešne početke, devijacije od

¹⁾ Ovaj važan termin Bugarski prevodi kao *jezička sposobnost*. U ovom napisu variram termin *kompetencija* i *jezička sposobnost*, bez razlike u značenju. (usp. Čomski, 1972). Nov pojam vrijedan pažnje jest *komunikativna kompetencija*.

²⁾ „performance” — Bugarski prevodi kao *govorna djelatnost* (usp. bilješku 1).

pravila, promene plana usred iskaza itd.” — (Čomski, 1972: 61). Govorna je djelatnost dakle residualna kategorija za teoriju, nesavršena manifestacija sustava na kojem je osnovana, te „ne može da obrazuje pravi predmet lingvistike ako ona treba da bude ozbiljna disciplina” (Čomski, 1972: 62).

3. Iz glomaznog fenomena ljudske jezične komunikacije očito treba izvršiti apstrahiranje niza elemenata da bi se sagledalo ono što je najbitnije. Neki su elementi jezika očitije strukturirani od drugih, i osnovna gramatička pravila su najjasniji primjer unutrašnje strukturiranosti jezika; otuda se i generativisti, a i druge strukturalističke struje u lingvistici, ograničavaju u prvom redu na gramatička pravila kao na objekt svog proučavanja, opisa, a u novije vrijeme i objašnjavanja. Istraživanje tog vida jezika zbog ovako izrazite strukturiranosti pruža i impresivne i zadovoljavajuće rezultate. Ali predstavnici sociolingvistike, discipline koja proučava jezik u društvu, postavljaju pitanje da li su u prirodnom jeziku bitna samo „čista” gramatička pravila i da li su samo ova strukturirana. Da li je jezična sposobnost kako je definirana u generativnoj gramatici, dakle nezavisna od sociokulturnih činilaca, u mogućnosti da pomogne govorniku da stvara smislaone rečenice. Može li se bez rezerve primiti mišljenje Chomskoga koji kaže: „...samo pod izuzetnim i krajnje neinteresantnim okolnostima može se ozbiljno uzeti u obzir uticaj ,konteksta situacije’ na ono što se kaže, pa i tada se može računati samo sa verovatnoćama.” — (Čomski, 1972).

Oko ovih shvaćanja nalazi se žarište spora sociolingvistike i generativne teorije. Predstavnik sociolingvistike s jedne strane ne zadovoljava uska definicija jezične sposobnosti, a s druge strane odbacivanje govorne djelatnosti kao predmeta istraživanja u vezi s objašnjenjem jezičnog fenomena. Sociolingvisti dozvoljavaju da će snimak govora sadržavati irelevantnih podataka za teoretsko sagledavanje jezika, ali tvrde da će tamo biti mnogo takvih podataka koji zbog svoje predvidljivosti i strukturiranosti predstavljaju važan materijal za osvjetljenje biti jezika i na stanovit način su njen dio. Ako bi se na razliku između govorne djelatnosti i kompetencije koja joj leži u osnovi gledalo kao na nešto slučajno i nezanimljivo za naučno istraživanje, bilo bi to osiromašeno gledanje na jezik. Ako se u razmišljanju o jeziku ispuste iz vida elementi društvenog konteksta, nameće se pitanje da li su pojmovi generativne gramatike uopće od bilo kakve koristi da objasne proces formiranja rečenica u prirodnom jeziku. Istina je da odbacivanje društvenog konteksta, a time

sužavanje polja zanimanja, oslobađa spekulaciju o jeziku i daje joj silne mogućnosti, a ovo opet donosi takvoj lingvistici prestiž jedne veoma napredne nauke koja — unatoč zapostavljanju društvenih dimenzija upotrebe — zadržava sebi ugled znanosti o fundamentalnim pitanjima ljudskog života (Hymes, 1971). Ima li ona u ovako suženoj verziji pravo na takav renome?

Kod ovakvih razlika u gledištima, očekivalo bi se da će sociolingvisti i neki drugi istraživači jezika koje zanima društveni kontekst otpisati teoriju generativne gramatike jer zanemaruje važno područje njihovog interesa, tj. govornu djelatnost, i pokušati izgraditi teoriju koja će im biti adekvatna. Međutim, snaga nekih osnovnih pojmova generativne gramatike čini se da je toliko velika, da ima takvu moć objašnjavanja jezika, da su mnogi predstavnici sociolingvistike spremni da prihvate njene glavne zasade, uključujući i podjelu na jezičnu sposobnost i govornu djelatnost, ali prethodno nastoje da oba pojma dopune tako da bi sadržavala i sociokulturne elemente vezane uz jezik, da bi shvaćanje jezične sposobnosti uključivalo i tzv. sociolingvističku selekciju, tj. izbor ne samo gramatički korektne već i društvenom kontekstu primjerene rečenice. Istaknuti sociolingvista W. Labov služi se generativnom gramatikom kad objašnjava varijabilnosti u jeziku i različito znanje jezika predstavnika jezične zajednice kao govornika i slušaoca.

4. Pojmove jezične sposobnosti kako je definiraju generativni gramatičari i kakvu bi primili sociolingvisti pod imenom *komunikativne kompetencije* možemo donekle pojednostavnjeno ilustrirati ako se prisjetimo kako se poučava ili kako su nas poučavali stranom jeziku. U početnim fazama učeniku se uglavnom serviraju gramatička pravila (tu se neke metode razilaze ali ne u vrlo bitnim stvarima) da bi po njima slagao rečenice. Izgrađujemo mu nešto poput čiste gramatičke sposobnosti. No davno je svima jasno da on mora dobiti i stanovitu količinu podataka o društvu koji se tim jezikom služi da bi mu rečenice imale neku svrhu, neki smisao, i da ne bi zastranio — kao onaj pisac francuskog udžbenika kojega je ismijao Nušić — i proizvodio rečenice koje nikada nitko nigdje ne upotrebljava. Poznata pritužba o tome kako je netko učio strani jezik godinama a nije bio u stanju da sastavi najjednostavnije pitanje kad je došao u zemlju gdje se taj jezik govori, sugerira da se kod učenika izgrađivala „gola” gramatička kompetencija bez sociokulturnih elemenata koji su dio sposobnosti za komuniciranje. „Postoje pravila upotrebe bez kojih bi gramatička pravila bila neupotrebljiva.” — (Hymes, 1971).

Kao još jedna ilustracija problema nedovoljnosti isključivog znanja gramatičkih pravila može poslužiti ispravljanje dječjeg jezičnog izraza. Ne ulazeći u raspravu kako je dijete usvojilo gramatička pravila materinskoga jezika, fascinira nas vještina kojom ono stvara i razumije rečenice od najranije dobi. Međutim, u govornoj djelatnosti dijete pravi pogreške u odnosu na jezičnu normu svoje okoline koje mogu biti rezultat generaliziranja nekih pravila, odnosno primjene nekih pravila tamo gdje se radi o iznimci, itd. Roditelj redovito intervenira kad čuje nešto kao: „Sutra sam bio kod bake“; „Neki čovjek“; „Htj“ kao odgovor na „Neću“; „Mi ćemo trčiti“ i sl. Međutim, podjednako revnu intervenciju roditelja izaziva i jedna druga vrsta pogrešaka prema normi, a to je neadekvatna upotreba zamjenica *ti* i *vi*, kako to uloge djeteta i sugovornika zahtijevaju, pozdrav „zdravo“ tamo gdje se očekuje „dobar dan“, neublaženi imperativ bez „molim“, „hvala“ u kontekstu, recimo, kad djetetu nitko ništa ne daje već ga pita za zdravlje roditelja, oslovljavanje starije osobe bez „čiko“, „striče“, „teta“ i, konačno, ako dijete uključi lokalni dijalekat tamo gdje se po društvenoj normi ne očekuje. Očito je da se radi o dvije vrste ispravaka s nekakvog stručnog gledišta: jedno bi bili ispravci čisto gramatički, a drugo su ispravci koji su također često vezani uz gramatiku i uzorak rečenice, ali ih zahtijeva društveni kontekst, odnosno društveni položaj djeteta. Roditelj podjednako intervenira u oba slučaja i teško da intuitivno pravi među njima razlike. Isto onako kao što dijete nismo poučili svim gramatičkim pravilima već ih je većinu samo usvojilo u obliku principa, tako ga nismo poučili ni svim društveno-kontekstualnim ograničenjima u jeziku već je dijete i to samo usvojilo. Mi mu, kako u gramatici tako i u sociolingvističkoj selekciji, pomažemo tek u detaljima. Isto onako kao što dijete usvoji pravilo prema kojemu generira rečenice gdje će uz oznaku *sutra* doći neki oblik budućeg a ne prošlog vremena, tako usvoji i pravilo koje ga upućuje da prema ulozi sugovornika upotrijebi „*Evo ti*“; „*Izvolite*“ — ili nešto treće. „Moramo objasniti činjenicu da normalno dijete usvaja znanje rečenica ne samo kao gramatičkih već i primjerenih. Dijete, dakle, usvaja kompetenciju o tome kada da govori, a kada ne, i o tome o čemu da govori s kime, kada, gdje i na koji način.“ — (Hymes, 1971).

5. Ako se u našim razmišljanjima o jeziku i jezičnim istraživanjima povedemo doslovce za teoretičarima generativne gramatike pa ne dajemo važnost govornoj djelatnosti, a k tome polazimo od idealnog govornika u homogenoj jezičnoj zajednici, onda nam postaje nezanimljiv niz pojava u govoru koje su strukturirane, do-

nekle predvidljive, ali gube lingvističko-teoretsku podlogu. Među takve pojave išlo bi i uključivanje različitih dijalekata ili čak i jezika od strane istog govornika kad mu to nalaže sociolingvistička selekcija. Takvi govornici nisu rijetki, naprotiv rijetki su — ako uopće postoje — govornici koji vladaju jednim jezičnim sustavom. U lingvistici, a osobito primijenjenoj lingvistici, udomaćio se pojam registra i stila s ovim u vezi. Naime, tvrdi se da je pojedini jezik apstrakcija za koju bi se moglo s nešto pretjeravanja reći da se sastoji od više jezika, a ove govornik uključuje prema svrsi. Mogu se dokazati u govornoj djelatnosti, statističkim pregledom, frekvencije pojedinih tipova konstrukcija (npr. aktiv-pasiv itd.), pomoću fonoloških crta i slično. Intiman razgovor i javan nastup na političkom mitingu razlikovat će se kod istog govornika ne samo po temi već i po gramatičkim i fonološkim crtama. Slušalac to i očekuje, i da je drugačije bio bi zatečen. No kod svih ovih isključivanja i uključivanja svijest govornika igra minimalnu ili nikakvu ulogu.

Slično ovome i isto tako teško objašnjivo sa staništa hipotetičnog idealnog govornika u homogenoj jezičnoj zajednici jest sposobnost da se govornik prebacuje iz standardnog dijalekta u lokalni dijalekt, iz jednog mjesnog govora u drugi i iz jednog jezika u drugi, — sve pojave što ih možemo pratiti na području gdje se govori našim jezikom.

Ako negdje postoji idealna homogena jezična zajednica, ta se sigurno ne nalazi na području srpskohrvatskog dijasistema, a još manje na njegovim granicama. Dijalektolozi nam govore o ogromnom broju različitih dijalektalnih sustava na ovom teritoriju. Ono što je manje istraživano, ali što intuitivno znamo, jeste činjenica da svaki predstavnik tog dijasistema vlada aktivno i pasivno s dva ili više dijalekatskih sustava, a kad bismo uzeli u obzir samo pasivno vladanje (što je od posebnog teoretskog interesa), taj bi se broj vjerojatno povećao. Za jedan veći broj govornika taj se „dijalekatski repertoar“ povećao nakon rata zbog nove socijalne i regionalne pokretljivosti. Osim Crnogoraca koji su prešli u Beograd i Dalmatinaca doseljenih u Zagreb, struktura miješanja dijalekatskih govornika mnogo je složenija, a posljedice po njihov jezik, a osobito jezik njihove djece, od priličnog značaja za lingvistička istraživanja.

„Dijalekatski repertoar“ govornika našeg jezika može sadržavati veoma bliske govore koji se razlikuju u malom broju pravila, kao npr. govori grada Korčule i mjesta Orebića na Pelješcu, no oni se mogu i znatno razlikovati — kao, recimo, govor grada Korčule i grada Mostara,

gdje rečenice pokazuju velik broj različitih pravila na svim razinama, što nam ilustriraju slijedećih nekoliko primjera:

(1) Čini fintu da je šempijan.	(1a) Pravi se lud.
(2) Čini gad.	(2a) Odvratan je.
(3) Ima strah(a)	(3a) Boji se
(4) Činu jubav	(4a) Zabavljaju se

Govornici koji su iz nekih razloga vezani uz ta dva grada normalno će se prebacivati iz govora u govor na zahtjev društvenog konteksta. Činjenica da u primjerima iz korčulanskoga govora imamo pojavu konvergencije među dijalektima dvaju posebnih jezika³⁾ neće govornicima predstavljati poteškoću.

Poteškoća dakako nema ni onda kada se kao sociolingvistička selekcija uključuju dijalekti dva različita jezika, što je bilo stoljećima uhdano među stanovnicima dalmatinskih gradića (Kalogjera, 1973), a danas je još uvijek živo u dijelovima Istre gdje se istarski čakavski po potrebi izmjenjuje venetskim dijalektom talijanskog jezika.

Promatrajući međusobno djelovanje jezika i društvenog konteksta na jednom malom čakavskom području u Dalmaciji, opazili smo da tamošnji stanovnici imaju po tri dijalekatska sustava kojim svakodnevno barataju. Govor gradića, tradicionalnog administrativnog i ekonomskog centra uživa prestiž pred seoskim govorima, što se očituje na taj način da seoski govornici primjenjuju posebnu „varijantu“ u komuniciranju s gradskim stanovništvom. Te se modifikacije mogu sastojati tek od nekoliko pravila u fonologiji, gramatici i vokabularu, a naročito su uočljive u izbjegavanju stereotipa po kojima se govor određenog sela prepoznaje pa služe kao izvor ismijavanja od strane gradskog stanovništva. S druge strane, prestiž govora tog gradića prestaje na širem južnočakavskom terenu, stereotipi tog govora izazivaju smijeh npr. u Splitu, pa govornici adaptiraju svoj mjesni govor u pravcu jedne šire čakavske koiné kad komuniciraju s čakavcima izvan svog užeg teritorija. I konačno, kako su u stalnom dodiru s govornicima nečakavskih dijalekata, govornici ovog gradića mogu uključiti i treću varijantu, jednu svoju interpretaciju standardnog jezika, koji im ovdje služi kao *lingua franca*. Zanimljiva karakteristika ove varijante su hiperkorektnosti u vezi s nesigurnošću kod upotrebe akuzativa i lokativa s glagolima kretanja i mirovanja, — tako uz dijalektalno „Bi san u Split“ može se

³⁾ „Čini gad“ predstavlja hrvsrp. leksiku u talijanskoj strukturi, — usp. „Fa schiffo“.

čuti i „Iden u Splitu”, kao i pokoji jekavizam tamo gdje mu u standardnom jeziku nije mjesto (npr. potreba).

Veliku suptilnost uključivanja svog mjesnog govora i aproksimativnog standarda pokazuju obrazovani govornici ove zajednice. Oni će raspravljati bilo koju temu u svom dijalektu i prebaciti će se u širu čakavsku koiné ili u standardni jezik zavisno od statusa pridošlice stranca.⁴⁾ Društveni kontekst od njih posebno zahtijeva preciznu kontrolu, jer bi neprimjerena upotreba standarda u svom mjestu mogla signalizirati nastojanje prema isključivosti i mogla bi ih socijalno izolirati.

U našem dijasistemu postoji niz ovakvih mikroregija s prestižnijim i manje prestižnim dijalekatskim govorima, i s govornicima s više dijalekata u svom repertoaru. Tu je posebno zanimljiv primjer zagrebačkog kajkavskog i kajkavskih govora okolnih sela.

6. Nakon što smo konstatirali ove donekle poznate ali znanstveno zanemarene činjenice,⁵⁾ ostaje nam da zaključimo: 1) da regionalni dijalekti i njihovo uključivanje mogu biti i sociolingvistički pokazatelj, jer isto onako kao što društveni kontekst zahtijeva upotrebu zamjenice *ti* ili *vi*, oslovljavanje s *Ivane* ili *druže Petroviću*, tako taj isti kontekst traži uključivanje nekog od izvorno lokalnih dijalekata kojima govornik raspolaze ili prebacivanje iz lokalnog dijalekata u standardni jezik (Gumperz, 1970a).

2) Prebacivanje iz dijalekata u dijalekat jednog ili čak i dva jezika vrši se u najvećem broju slučajeva automatski, bez sudjelovanja svijesti govornika, otprilike isto onako kao što vršimo izbor roda pridjeva prema rodu imenice, izbor u redu riječi i slično (Gumperz, 1970b). Gumperz je dokazao ovu tvrdnju kad su njegovi ispitanici iz Norveške tvrdili da su se služili književnim jezikom dok su stvarno govorili u dijalektu, kako je snimak pokazao (Gumperz, 1970a).

7. U ovom smo napisu posebno naglasili heterogenost koja se javlja kako u okviru standardnog jezika tako i u okviru jedne šire govorne zajednice, da bismo pokazali kako niti homogena govorna zajednica niti idealni govornik

⁴⁾ Osobni odnos prema standardnom jeziku varira od pojedinca do pojedinca, tako da se čini da nije samo naobrazba u pitanju, već sredina iz koje dolazi i neke osobne kvalitete. Ovaj problem u vezi s pedagogijom istražuje B. Bernstein; usp. Bernstein, 1973.

⁵⁾ Naši dijalektolozi po tradiciji prilaze dijalektima historijski i traže „čiste” dijalekte. O adaptacijama dijalekata, o prestižu pojedinih govora, o odnosu mjesni govori — standardni jezik, za sada znamo vrlo malo.

jednog jedinog jezičnog sustava nemaju empiričke potvrde, što bi trebalo da ima reperkusija na obuhvatniju definiciju jezične sposobnosti. Pokušali smo pokazati i to kako govornik u normalnoj komunikaciji proizvodi ne samo gramatički ovjerene već i društveno ovjerene rečenice i da je to oboje dio jedne iste sposobnosti stečene na isti način. Ovo nas navodi da podržimo Hymesa i neke druge predstavnike sociolingvistike koji su spremni da prihvate pojam jezične sposobnosti i govorne djelatnosti kada se objašnjava fenomen ljudskog jezika, ali predlažu empirički adekvatnije shvaćanje ovih pojmova, pa bi jezična sposobnost bila shvaćena, općenito uzevši, kao prešutno znanje gramatičkih i sociokulturnih principa jezika pod imenom *komunikativne sposobnosti*.

Podržavajući izgradnju teorije komunikativne kompetencije, imamo stalno na umu da se manje-više istim sredstvima jezika postižu i gramatički korektne rečenice i društveno prihvatljive rečenice. Sam pojam *gramatičke ovjerenosti*, kojim se generativna gramatika obilno služi da bi se u istraživanjima provjerilo radi li se o gramatički prihvatljivoj ili neprihvatljivoj rečenici u jeziku, a s obzirom na neujednačene rezultate što se pri tome postižu, mora da sadrži u sebi i sociolingvističku selekciju.

